

КЫЗЫЛ-СУУ КЫРГЫЗДАРЫНЫН ТИЛИН ИЗИЛДЕНИШИ

Макалада азыркы учурдагы Кытайда жашаган кызыл-суулук кыргыздардын тилине байланыштуу иликтөөлөрдөн кеңири маалымат берилет: графикалык, фонетикалык, орфографиялык, лексикалык, диалектикалык изилдөөлөргө обзор жасалат. Автор ошол жерлерге (Кызыл-Суу аймагына) илимий иштерди аткуу максатында атайын барып келген.

Негизги сөздөр: кызыл-суулук кыргыздар, алардын тили, эң алгачкы жазуу системасы жана жазуу эрежеси.

THE RESEARCHING OF KYZYL-SUU KYRGYZ'S LANGUAGE

In this article was given information concerning kyzyl-Suu Kyrgyz's language which lives in China at present time.

Key words: Kyrgyzs from Kyzyl-Suu, their language, writing system, and the first rule.

Киришүү: Кытай жергесиндеги кызыл-суу кыргыздарынын тилинин изилдениши түркология илиминде өтө маанилүү орунда турат. Биринчиден, Кеңеш доорунда кыргыздар жазууну билбеген, сабатсыз эл катары кайра-кайра айтылып, тарыхта ата-бабаларыбыз колдонгон жазууларды, алар калтырган мурастарды унуттурганга аракет кылышканын бүгүн жакшы түшүнүп турабыз. Экинчиден, он кылымдан ашуун убакыт арап арибин колдонушкан Орто Азиядагы СССРдин курамына кирген тектеш түрк элдери ХХ кылымдын баштарынан кийин оболу латын андан соң кирил алфаттерин колдонууга өтүшкөн. Бирок 1984-жылдан баштап Кытай чек арасына өткөрүлгөн кызыл-суулук кыргыздардын бүгүнкү күнгө чейин арап алфавитин колдонуп, реформаланган арап арибинин негизиндеги кыргыз жазуусун өнүктүрүп келаткандыгы тил илиминде анчейин этибарга алынбай келет. Ошондуктан кызыл-суулук кыргыздардын колдонгон кыргыз тилин ала-тоолук кыргыздардын (азыркы кыргыз адабий тили) адабий тилинен өзгөчөлөнгөн өзүнчө адабий адабий тил катары кароого болобу? – деген суроого илимпоздор азыркыга чейин так жооп берише элек. Анткени кыргызстандык бир дагы тилчи кыргыз окумуштуу кызыл-суулук кыргыздардын тилин изилдей элек. Ошондуктан бул илимий макала аркылуу жалпы тилчи окумуштуулардын көңүлүн бөтөн жердеги кыргыз адабий тилине бургубуз келди. Макалада кызыл-суулук кыргыздар тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөргө басым жасалды.

Графикалык изилдөөлөр: Кыргыз тилине арналган илимий эмгектер Кызыл-Суу аймагындагы бир катар кыргыз изилдөөчүлөрү тарабынан жазылган. Алардын айрымдары баштапкы этапта кыргыз тилин, жазуусун сактап калууга арналган. Маселен 1955-жылга чейин чагатай жазуусунун негизиндеги жазуудан арап алфавитиндеги кыргыз жазуусун түзгөн окумуштуу Абдыкадыр Токторов болуп эсептелет. Бул окумуштууну 1938-жылы алгач ирет “Кыргыз алипбеси” китебин [1], 1955-жылы Кызыл-Суу кыргыз автономиялык областы түзүлгөндө эң алгачкы жазуу системасын жана жазуу эрежесин түзгөн [2]. Кыргызча жазма булактар толугу менен өрттөлүп жок болуп, 20 жыл жазуу колдонулбай токтоп калгандан кийин 1980-жылы кайрадан башынан алфавитти жана жазуу эрежелерин тактап чыккан [3]. Бүгүнкү күнгө чейин Тил жана котормо журналынын ар кайсы сандарында кыргыз тилине абалына байланыштуу ой-пикирлерин, илимий изилдөөлөрүн жарыялап келет.

Аббас Дуулат 1956-жылы Шинжаң агартуу басмасынан кыргызча “Алипбе”, “Эне тил”, “Кыргыз тили” китептерин чыгарган. Осмон Орозбеков 1956-жылы аталган басмадан 1-2-

класстар үчүн “Тил адабият” окуу китептерин 1956-1961-жылдары аралыгында чыгарып, кыргыз жаштары өз тилинде жазып, окуп билим алууга мүмкүнчүлүк түзүлгөн.

Кытай улутундагы кыргыз тилинин изилдөөчүсү, белгилүү окумуштуу профессор Хужин Хуа “Кыргыз тил шежиреси” (кытай тилинде) эмгеги 1986-жылы Улуттар басмасынан жарык көргөн. 1988-жылы Норуз Үсөнанын “Азыркы заман кыргыз тили” китеби Кызыл-Суу кыргыз басмасынан чыкан.

Кызыл-суулук кыргыздардын тилин изилдеген окумуштуулардын көч башында Кармыштегин Макелек Өмүрбай уулун да өзгөчө атоого болот. Окумуштуу 1983-жылы кыргыз жазуусунун алфавиттик тартибине түзөтүү киргизип, “Кыргыз жазуусунун эмила эрежеси”, “Кыргыз адабий тилинин айтым эрежеси”, “Кыргыз жазуусунун тыныш белгилеринин эрежелери” эмгектерин жазган. Аталган эмгектер Шинжаң автономиялык райондук улуттар тил-жазуу кызматы комитетинин тастыктамасы менен колдонууга берилген жана кыргыз тилинин жазуусунун калыптануусунда баалуу орунду ээлейт. Ушул эле эмгектердин негизинде 57 миң сөздөн турган кызыл-суулук кыргыздардын “Кыргыз жазуусунун орфографиялык сөздүгүн” түзүп басмадан чыгарган [4]. **Бүгүнкү күнгө чейин Кызыл-Суу кыргыз автономиясындагы кыргыз тилдүү басмалар, басылмалар дал ушул орфографиялык сөздүктүн жана эрежелеринин негизинде иш алып барышат.** Кызыл-Суулук кыргыздардын тилинин ар тараптан изилденишинде маанилүү кызмат аркалаган “Тил жана котормо” журналынын 1982-жылы жарык көрүшүндө да Макелек Өмүрбайдын салымы чоң болгон. Аталган журналда анын кыргыз тили илиминин изилдөөгө арналган көптөгөн илимий макалалары жарыяланган. Ушул күнгө чейин журналдын жетекчилилик милдетин аткарып келет. Изилдөөчү котормочулукка да ыктап, алгачкы жолу “Кытайча-кыргызча сөздүктү” түзгөн [5]. Ошону менен бирге кыргыз тилиндеги окуу куралдарындагы аталмалардын [6], кытай тилиндеги жаңы терминдердин [7] сөздүктөрүн түзгөн. Кыргыз тилинин орто мектептер үчүн окуу китептерин түзүүгө катышкан [8].

Кызыл-Суулук кыргыздардын тилин изилдегендерден Норуз Үсөнаны [9], Алымжан Абдыжапар уулу [10], Маметжан Ысмайыл [11], Амантур Абдырасул [12], Капар Дуулат уулу [13], Амантур Абдырасул уулу [14], Токтобек Курмантай [15] эмгектерин белгилөөгө болот.

Ошондой эле илимий-изилдөө макалалардан бир канчасын тизмектетип көрсөтүүгө болот. А. Абдырасул “*Кыргыз тилинин өркүндөө барышына токтолгондо*” [16: 1992. 1/35] деген изилдөөсүндө кыргыз тилинин байыркы доордон бери жоголбой келе жаткан башка түрк тилдери сыяктуу экенин тийиштүү булактар менен тастыктап, бүгүнкү күнгө чейин жоголуп кеткен айрым түрк тилдерине токтолгон. Кыргыздар тарыхта кандай жазууларды колдонгонун, тектеш түрк элдеринин орток адабий мурастарын санап өткөн. Кыргыз тилинин жана башка түрк тилдеринин арап, перс тилдеринин таасирине көбүрөөк учурагандыгын айтып мисалдарды берген. Акырында Кытайдагы кыргыз тилинин 1980-жылдан кийинки калыптануу дооруна өзгөчөсө басым жасаган.

Ал эми А. Жунус “*Кыргыздар колдонгон жазуулардын пайда болуу себеби*” [16: 2005. 3/31] деген макаласында байыркы мезгилден баштап кыргыздар колдонгон жазуу кандай пайда болгондугуна байланыштуу илимий көз карашын айткан. Ошондой эле байыркы жазууда шаман дининин түшүнүктөрүн чагылдырган сүрөттөрдүн басымдуу болгонуна көңүлдү бурган. Андан соң Орхон-Енисей жазма эстеликтерине, чагатай жазуусуна учкай токтолуп, ХХ кылымдагы ала-тоолук кыргыздардын жана кызыл-суулук кыргыздардын колдонгон жазууларына этаптарга бөлүү менен түшүндүрмө берген.

А. Таш жана А. Зунун “Жазуубузда сакталып жаткан кээ бир маселелер” [16: 1999. 3/33] деп аталган авторлош иликтөөлөрүндө жазуу эрежелеринин китептерде, басылмаларда толук сакталбай жатканын белгилешип, алардын бир канчасын тизмектеген. *ᠰ* (и) тамгасынын кыбачы үндүү *ᠰ* (э), *ᠰ* (ө), *ᠰ* (ү), үнсүз *ᠰ* (к), *ᠰ* (г) тамгаларынан кийин түшүп жазылуусун, созулма үндүүлөрдү колдонуу маселесин, үнсүз тыбыштардын орфографиялык эрежеге ылайык сакталбаган каталыктарды бөлүп көрсөтүшкөн.

А. Токторов “Жазуубуздун жакынкы заман тарыхын эстегенибизде” [16: 1990. 2/17] деген иликтөөсүндө ХХ кылымдын башынан бүгүнкү күнгө чейинки жазуунун тарыхынан сөз кылып, кытайлык алгачкы жазууну үйрөткөн мугалимдердин материалдарынан 1932-жылдардагы чагатай жазуусунун өзгөчөлүктөрүн тизмектеп көрсөткөн. 1. و (о), و (ө), ء (у), ء (ү) үндүү тыбыштары бир эле тамга менен белгилениши. 2. ې тамгасынын бир канча вариантта колдонулушу. 3. ڭ (г) тамгасынын чекити ж. б.

А. Ыракман “Кыргыз тил-жазуусунун 30 жылдыгына көз жибергенде” [16: 1985. 3/14] деген макаласында жазуунун тилди, улутту сактап калуудагы ролуна өтө терең аныктама берген. Ошону менен бирге 1985-жылга чейинки жазуунун өнүгүү этептарына токтолгон.

Мындан сырткары кыргыз тилине байланыштуу илимий макалаларды Б. Кален [16: 1990. 1/47], Г. Аюп [16: 2002. 2/20], Ж. Асаналы [16: 1985. 4/38], Ж. Токо [16: 1995. 1/1], К. Ысак [16: 2000. 4/28], М. Мамбетакун [16: 1995. 2/30], С. Дабыт [16: 1989. 4/50], Т. Кадыр [16: 1999. 3/31], Т. Көчкөн [16: 1993. 3/24], Т. Курмантай [16: 1999. 3/8], Т. Пират [16: 2002. 3/22], Үин Лийан [16: 1993. 4/28], Үсөйүн Ажы [16: 1992. 4/34] ж. б. изилдөөчүлөр жазып жарыялашкан. Бул жерде өзгөчө белгилеп айтылчу жагдай кызыл-суулук кыргыздардын тилине байланыштуу илимий изилдөө-макалар бир гана Тил жана котормо журналында жарыяланып келет. Ошондуктан аталган журналга жарыяланган илимий макалалар иликтеп сунушталды.

Фонетикалык изилдөөлөр: Мамбетасан Эргин “*Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр жана тамгалар жөнүндө*” [16: 1982. 1] деген илимий изилдөөсүндө Кызыл-Суудагы арап алфавитинин негизиндеги кыргыз жазуусундагы тыбыштардын өз алдынча, сөз башында, сөз ортосунда жана сөз аягындагы өзгөрүп жазылышындагы салттуу принциптин төркүнүнө токтолуп, мисалдарды берген. Кыргыз тилиндеги созулма үндүү тыбыштардын өзгөчөлүктөрүнө илимий иликтөө жасаган. Ал эми Камет Төкөн дагы “*Кыргыз тилинин фонетикасынын өзгөчөлүгү болгон алты созулма үндүү фонема жөнүндө*” [16: 1982. 1] деген макаласында кыргыз тилине мүнөздүү созулма үндүүлүрдү изилдеген. Жумак Кадыр болсо “*Кыргыз тилинин “ئ” (u) жана “ئ” (ы) тыбыштары жөнүндө*” [16: 1982. 1] аттуу изилдөөсүндө чагатай тилинен бир топ жөнөкөйлөштүрүлүп түзүлгөн кыргыз жазуусундагы “ئ” (u) жана “ئ” (ы) тыбыштарынын түзүлүш формасына анализ жасаган. Жеңилбес Калилдин “*Алфавитибиздеги “ح” (x) тамгасын өзгөдөн келген фонема десек болобу?*” [16: 1986. 1], Ж. Жумабайдын “*Акчий кыргыз тилиндеги “س” (c) фонемасы жөнүндө*” [16: 1984. 1] деген макаларында жаңыдан түзүлгөн кыргыз жазуусундагы тыбыштардын түзүлүш маселелери талкууга алынган. Бул жаатта мындан башка А. Таш [16: 1998. 3/21], Ж. Амантур [16: 1990. 1/50], Ж. Кадыр [16: 1986. 1/10], Ж. Калил [16: 1986. 3/23], Ж. Токо [16: 1994. 4/27], М. Абдыкерим [16: 2000. 4/22], Мамет Төрө [16: 1985. 3/34], Н. Жума [16: 1989. 4/27], О. Кыдырбай [16: 1991. 2/37] ж. б. бир катар изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Грамматикалык изилдөөлөр: Кызыл-Суулук кыргыздардын тилинин грамматикасын изилдеген окумуштуулардын эң көрүнүктүүсү Нооруз Үсөналы. 1982-жылы Борбордук улуттар институтунда кыргыз тилинин грамматикасынан сабак берген. Ошол жылдардан бери түрдүү материалдарды топтоп, изилдөөлөрдү жүргүзүп 1988-жылы “Азыркы заман кыргыз тили” деген эмгегин Кызыл-Суу кыргыз басмасынан чыгарган [17]. Бул эмгеги улам толукталып олтуруп, 1996-жылы “Азыркы заман кыргыз тилинен жалпы баян” деген аталышта Шинжаң эл басмасынан жарык көргөн [18]. Эмгек төрт бөлүмдөн, 28 баптан турат. Биринчи бөлүмдө тил илими боюнча жалпы маалымат берилген. Экинчи бөлүмдө фонетика (тыбыш, муун, фонетикалык өзгөрүүлөр, жазуу), үчүнчү бөлүмдө лексика (лексика жөнүндө жалпы түшүнүк, сөз жөнүндө жалпы түшүнүк, кыргыз тилинин сөздүк кору, фразеология), төртүнчү бөлүмдө грамматика (грамматика боюнча жалпы түшүнүк), морфология (сөз жана сөз мүчөлөрү, сөз түркүмдөрү, зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч, кызматчы сөздөр, байламта, жандооч, бөлүкчө, тууранды сөз, сырдык сөз), синтаксис (синтаксис жөнүндө жалпы түшүнүк, жөнөкөй сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү, татаал сүйлөм) иликтенген.

Бул жаатта илимий макалалардан Аскар Жумалынын “*Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр менен сүйлөм мүчөлөрү жөнүндө*” [16: 1986. 3/15], Кожомбай Матилинин “*Көмөкчү этиш жөнүндө ойлогондорум*” [16: 1987. 2/11], Жеңилбес Калилдин “*Кыргыз тилинин грамматикасындагы кээ бир кемтиктерге аялдай өткөндө*” [16: 1988. 1/18] сыяктуу изилдөөлөрдү атап көрсөтүүгө болот. Кыргыз тилинин грамматикасынын сөз түркүмдөрү жөнүндө сөз козголуп, үнүлө кирип терең изилдеген илимий изилдөөлөр көп жүрүп жатканын көрүүгө болот. Өзгөчө өлчөм сөз өз алдынча жеке сөз түркүмү болууга тийиш, деген талаш-тартыш жүрүп келген. Бул боюнча Ысырайыл Акматтын “*Азыркы кыргыз тилиндеги өлчөм сөздөр жөнүндө*” [16: 1988. 1/14], Турдаалы Көчкөндүн “*Өлчөм сөздөрдү өңүттөгөндө*” [16: 1991. 4/16], Токтонур Ааматтын “*Өлчөм сөздөрдүн грамматикалык касиети жөнүндө*” [16: 1993. 1/18] ж. б. макалалары жарыяланган.

Лексикалык изилдөөлөр: Кызыл-Суулук кыргыздардын лексикалык өзгөчөлүктөрүн изилдеген атайын эмгек жок. Бул боюнча кээ бир изилдөө-макалаларды көрсөтүүгө болот. Мисалы Ысырайыл Акматтын “*Жуңго кыргыз адабий тилинин сөздүк катмары жана лексикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө*” [16: 1990. 4/17] деген иликтөөсүн карай турган болсок, мында кызыл-суу кыргыздарынын тилиндеги сөздүк катмардан учкай сөз кылган. Тээ байыртан бери саткалып келген архаизм сөздөргө мүнөздөмө берип, анан кытай ж. б. чет тилдерден кирген сөздөргө токтолгон. Окумуштуу бул иликтөөсүн эки чоң бөлүмгө бөлүп, биринчи бөлүмдү “*Кыргыз адабий тилинин сөздүк катмарынын курулмасы*” деп атаган жана түркий тилдериндеги орток сөздөр, кыргыз элинин өз эне тилине мүнөздүү сөздөр, кыргыз тили менен монгол тилдериндеги орток сөздөр (39 сөз), башка тилдерден кабыл алынган сөздөр (орус, арап, кытай) деп классификациялаган. Экинчи бөлүмдү “*Кыргыз адабий тилинин лексикалык өзгөчөлүктөрү*” деп атап, мында сөз ичинде жана аягында айрым үнсүз тыбыштардын түшүп калуу өзгөчөлүгүн бир канча топко бөлүп көрсөткөн. “*Кыргыз тилинин сөз байлыгынын өнүгүү ыкмалары*” деген үчүнчү бөлүмдө кызыл-суулук кыргыздардын тилиндеги тилдик өзгөрүүлөрдү бир канча топко бөлүп көрсөткөн.

Ал эми Адил Максуттун “*Кыргыз тилинин сөздүк кору жана өркүндөө жолу*” [16: 1990. 4/25] деген изилдөөсүндө Кызыл-Суу кыргыз тилиндеги сөздөрдүн курулуш өзгөчөлүгүнө токтолгон. 1. Күнүмдүк турмушта дайыма колдонулчу сөздөр (адам жана айбанат аттары, адам жана айбанат мүчөлөрүнүн аталышы, азык-түлүккө, туганчылыкка, жаратылышка, курал-жабдыктарга, коомго, кыймыл-аракетке тиешелүү аталыштар, ат атооч, сан атооч, сын атооч сөздөр), 2. Кыргыз тилинин сөздүк коруна жаңыдан кирген сөздөр (илим-техника аталмалары, кызматчы сөздөр, табыш тууранды жана элестүү сөздөр, сырдык сөздөр, жергиликтүү диалектик сөздөр) деп тизмектеп изилдеген. Андан кийин төл сөздөр, түркий тилдериндеги орток сөздөрдү, иран (перс), арап, орус, кытай жана эл аралык аталмаларды (терминдер) бөлүп көрсөткөн.

Турдалы Көчкөндүн “*Кыргыз тили фразеологиясы жөнүндө*” [16: 1987. 4/35] деген илимий макаласында кызыл-суулук кыргыздардын тилиндеги фразеологизмдерге кеңири мүнөздөмө берип иликтеген. Мына ушундай эле иликтөөнү Жолдош Токонун “*Кыргыз тилиндеги фразеологиялык сөз айкаштары жөнүндө*” [16: 1992. 4/25] деген макаласынан да көрүүгө болот.

Кызыл-Суу кыргыздарынын тилинин лексикасын жогоруда аталган изилдөөчүлөрдүн катарында Тургун Аралынын [16: 1992. 4/32], Ташкен Абдырайдын [16: 1986. 1/17] иликтөөлөрү негизинен фразеологизмдерди түрлөргө бөлүп, алардын өзгөчөлүктөрүн көрсөтсөткөн. Жумакадыр Жакыптын [16: 1985. 1/18], Турган Өмүрдүн [16: 1991. 1/14], Тургун Аралынын [16: 1993. 1/11], Сайыпбек Аалынын [16: 1992. 1/29], Мамбетказы Турдумамбеттин [16: 1992. 2/31], Жумакадыр Жакыптын [16: 1991. 2/20] илимий изилдөөлөрү кээ бир сөздөрдүн төркүнүн чечмелөөгө арналган.

Бир тилдин лексикасынын бай же бай эместиги, ошол тилдеги сөздүктөрдө камтылган сөздөрдөн байкалат эмеспи. Бул жагынан да Кызыл-Сууда бир топ иштер болгон. Бүгүнгө чейин жарык көргөн сөздүктөрдөн мына буларды атап көрсөтүүгө болот: Облусттук тил-жазуу комитети тарабынан чыгарылган “*Ханзуча-кыргызча жөнөкөй сөздүк*” [19], Хужин

Хуа менен Амантур Абдырасул биргелешип иштеген “Ханзуча-кыргызча чакан сөздүк” [20]. Мындан башка “Адабият аталмалары сөздүгү” [21], Калыпташтырып бекитилген кыргызча аталмалар – 1-2, [22] Татаал сөздөрдүн орфографиялык сөздүгү [23], Тил илими аталмалар сөздүгү [24], Ханзуча-кыргызча биология чакан сөздүгү [25], Ханзуча-кыргызча дайыма колдонула турган сөздөр сөздүгү [26], Ханзуча-кыргызча жаңы сөз, жаңы аталмалар сөздүгү [27], Ханзуча-кыргызча закон сөздүгү [28], Ханзуча-кыргызча окуулуктагы илим техника терминдеринин сөздүгү [29], Ханзуча-кыргызча окуучулар сөздүгү [30], Ханзуча-кыргызча сөздүк [31], Ханзуча-кыргызча сүйлөшүү [32], Ханзуча-кыргызча тил илими сөздүгү [33], Ханзуча-кыргызча учур техникасы чакан сөздүгү [34], Ханзуча-кыргызча физика чакан сөздүгү [35], Ханзуча-кыргызча химия чакан сөздүгү [36] ж. б. сөздүктөр жарык көргөн. Бул сөздүктөр кош тилдүүлүктүн айрым түйүндүү маселелерин чечүүдө котормочулар, басма сөз кызматкерлери, окутуучу-окуучулар үчүн маанилүү эмгектер болуп саналат.

1988-жылы Артыш шаарында Облустук тил-жазуу комитети тарабынан “Кыргыз тилинин синонимдер (маанилеш) сөздүгү” [37] жарыяланган. Ал эми кыргыз тилиндеги макал-ылакаптарды кытай тилине биринчилерден болуп Мамбетосмон Айтбай, Жыдыз Амантур, Бакыт Аманбек, Ысак Эдилбайлар которушкан. Адабий терминдердин, жерсуу аттары, адам аттары, этнография, географиялык сөздүктөр менен түшүндүрмө сөздүктөр тилекке каршы иштеле элек.

Орфографиялык изилдөөлөр: Кызыл-Суу кыргыздарынын тилинин калыптануусу 1980-жылдан баштап толук кандуу жолго коюла баштаган. Ошого карабастан бул боюнча алгачкы эмгектер 1957-жылдарда башталган. Кызыл-Суу автономиялык облусунун Тил-жазуу изилдөө комитети тарабынан “Жуңго кыргыз тилинин орфографиясы” [38] чыккан. 1980-жылы Кызыл-Суу тил-жазуу комитети тарабынан “Кыргыз жазуу эрежеси” [39] жарык көргөн. Ошону менен катар Автономиялык райондук улуттар тил-жазуу комитети тарабынан “Кыргыз жазуусунун алипбеси жана кыргыз адабий тилинин жазуу эрежеси” [40], “Кыргыз жазуусунун эмила сөздүгү” [41], Автономиялык райондук улуттар тил-жазуу комитети тарабынан “Кыргыз жазуусунун эмила эрежеси” [42], Автономиялык райондук улуттар тил-жазуу комитети тарабынан уюштурулуп түзүлгөн “Кыргыз жазуусунун эмила сөздүгү” [43] ж. б. эмгектер жарык көргөн. Албетте бул орфографиялык эмгектердеги кемтиктер эскертилип, көптөгөн окурмандардын, окутуучу, тилчилердин, мамлекеттик мекемелерде иштеген кызматкерлердин, басма сөз кызматкерлеринин купулуна толбогон жагдайлары бир канча жолу иликтөөгө алынып, бир катар илимий макалалар менен толукталып олтурган. Маселен Макелек Өмүрбай [16: 1985. 3/37], Ошур Мамбет [16: 1985. 2/39], А. Манас тегин [16: 1994. 4/55], А. Жапар [16: 2005. 3/35], Н. Үсөналы [16: 1995. 2/42] жана Т. Байтурдун [16: 1992. 2/35] илимий макалаларын жарыялашкан.

Диалектикалык изилдөөлөр: Кызыл-Суудагы кыргыздардын жергиликтүү диалектилери бүгүнкү күнгө чейин толук кандуу изилдене элек. 1980-жылдан баштап Кызыл-Суу кыргыз автономиялык облусунун Тил-жазуу комитети тарабынан уюштурулган экспедицияларда атайын окумуштуулары топтору кыргыздар жашаган айыл-кыштактарга барышып, аз да болсо изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Ошолордун айрымдары илимий изилдөөлөрүн жарыялашкан. Мисалы Мукаммет Хужин Хуанын “*Жуңго кыргыз тил диалектилерин текшерүүдөн доклад*” [16: 1984. 1], Оргалча Кыдырбайдын “*Кыргыз тил диалектилери жөнүндө*” [16: 1986. 1] деген макалаларынан кызыл-суулук кыргыздардын диалектилери тууралуу алгачкы маалыматтарды алууга болот. Ошондой эле Хужин Хуа Кытайдын Фуйи өрөөнүндөгү кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөрдү да изилдеген [16: 1989. 3/1]. Мындан башка К. Бегимбай [16: 1989. 3/28], Мамбеттурду Мамбетакун [16: 1988. 2/13], Сайыпбек Аалы [16: 1990. 3/5], Ысырайыл Акмат [16: 1984. 1], Макелек Өмүрбай [16: 1992. 2/19] ж. б. изилдөөчүлөр диалектикалык иликтөөлөрдү жүргүзүшкөн. Бул окумуштуулардын баары кызыл-суулук кыргыздардын диалектилерин күнгөй диалекти, тескей диалекти деп эки топко бөлүп карашканын байкоого болот.

Корутунду: Жыйынтыктап айтканда кызыл-суулук кыргыздардын тили ар тараптуу иликтөөгө алынган, бирок жеткиликтүү илимий деңгээлде терең изилденген эмес. Өзгөчө

изилдөөлөрдүн дээрлик баары кызыл-суулук кыргыз окумуштуулар тарабынан гана жүргүзүлгөн. Кыргызстандан барган окумуштуулар алардын тарыхына, маданиятына, социалдык абалына, элдик оозеки чыгармачылыга арналган изилдөөлөрдү гана жүргүзүшкөн. Тилекке каршы кызыл-суулук кыргыздардын тилине, тилдик өзгөчөлүктөрүнө арналган иликтөөлөр (бир гана Манас университетинен Мирзат Рахимбек уулунун «Манас» дастанындагы архаизм сөздөр (Жүсүп Мамайдын варианты боюнча. «манас» бөлүмү) илимий ишинен башка) бүгүнкү күнгө чейин жүргүзүлгөн эмес.

Адабияттар:

1. А. Токторов. Жазуубуздун тамгаларынын жасалыш жайытынан кеп салганда. Тил жана котормо журналы. 1991-жыл. 3-сан. – Үрүмчү. 45-бет.
2. Адабият аталмалары сөздүгү. Түзгөн Токтобек Курмантай. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1992.
3. Алымжан Абдыжапар уулу. Кыргыз көркөм кат негиздери. Шинжаң илим-техника басмасы. – Үрүмчү, 2005.
4. Калыпташтырып бекитилген кыргызча аталмалар (1-2). ШУАР тил жазуу кызматы комитети. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1989.
5. Кыргыз жазуусунун эмила сөздүгү. Түзгөн Макелек Өмүрбай. Кызыл-Суу кыргыз басмасы. – Артыш, 1985; Кыргыз жазуусунун эмла сөздүгү. Түзгөн Макелек Өмүрбай. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1989.
6. Кыргыз тили (6 жылдык башталгыч мектептердин 6-кыласы үчүн окуу китеби). Түзгөн Макелек Өмүрбай, Токтонойаз Абдылда. Шинжаң агартуу басмасы. – Үрүмчү, 1991; Кыргыз тили (башталгыч мектептин 4-кыласы үчүн окуу китеби). Түзгөн Макелек Өмүрбай. Шинжаң агартуу басмасы. – Үрүмчү, 1984; Тил илими негиздери. Түзгөн Жума Үмүт, Макелек Өмүрбай. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1990; Кыргыз тили (6 жылдык башталгыч мектептердин 6-кыласы үчүн окуу китеби). Түзгөн Макелек Өмүрбай, Токтонойаз Абдылда. Шинжаң агартуу басмасы. – Үрүмчү, 1991.
7. Кыргыз тили. Синтаксис. (орто мектептин 8-кыласы үчүн окуу китеби). Түзгөн Маметжан Ысмайыл. Шинжаң агартуу басмасы. – Үрүмчү, 1989.
8. Кыргызча ханзуча сөздүк. Түзгөн Амантур Абдырасул. Кызыл-Суу кыргыз басмасы. – Артыш, 1999.
9. Макала жазууга жетекчи. Түзгөн Капар Дуулат уулу. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 2011.
10. Нооруз Үсөналы. Азыркы заман кыргыз тили. Кызыл-Суу кыргыз басмасы. – Артыш, 1988.
11. Нооруз Үсөналы. Азыркы заман кыргыз тилинен жалпы баян. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1996.
12. Норуз Үсөналы. Тил илими аталмалары сөздүгү. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1998.
13. Ө. Макелек. Кыргыз жазуу эрежеси. – Артыш, 1980.
14. Ө. Макелек. Кыргыз тилинин жазуу имлалары жөнүндө. – Артыш, 1955.
15. Татаал сөздөрдүн орфографиялык сөздүгү. Кызыл-Суу кыргыз басмасы. – Артыш, 1993.
16. Ташжазмалары. Түзгөн Амантур Абдырасул уулу. Кызыл-Суу кыргыз басмасы. – Артыш, 2002.
17. Тил жана котормо журналы. 1992-жыл. 1-сан. 35-бет.
18. Тил илими аталмалар сөздүгү. Түзгөн Норуз Үсөналы. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1998.
19. Токтобек Курмантай. Кат чектер жөнүндө сабат. Кызыл-Суу кыргыз басмасы. – Артыш, 1991.
20. Ханзуча-кыргызча биология чакан сөздүгү. Түзгөн Мамбеткары Абдыкерим, Момун Эмин. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 2012.

21. Ханзуча-кыргызча дайыма колдонула турган сөздөр сөздүгү. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 2008.
22. Ханзуча-кыргызча жаңы сөз, жаңы аталмалар сөздүгү. Түзгөндөр Макелек Өмүрбай, Жылдыз Амантур. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1998.
23. Ханзуча-кыргызча жаңы сөз, жаңы аталмалар сөздүгү. Түзгөндөр Макелек Өмүрбай, Жылдыз Амантур. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1998.
24. Ханзуча-кыргызча жөнөкөй сөздүк. Түзгөндөр Жумабай, Өрүгүл, Турсун. Кызыл-Суу кыргыз басмасы. – Артыш, 1986.
25. Ханзуча-кыргызча закон сөздүгү. Түзүүчүлөр Кенже Муса, Токтобек Курмантай, Анывар Асан. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 2010.
26. Ханзуча-кыргызча окуулуктагы илим техника терминдеринин сөздүгү. Түзгөндөр Жылдыз Амантур, Макелек Өмүрбай. Шинжаң илим-техника саламаттыкты сактоо басмасы. – Үрүмчү, 2001.
27. Ханзуча-кыргызча окуулуктагы илим техника терминдеринин сөздүгү. Түзгөндөр Жылдыз Амантур, Макелек Өмүрбай. Шинжаң илим-техника саламаттыкты сактоо басмасы. – Үрүмчү, 2001.
28. Ханзуча-кыргызча окуучулар сөздүгү. Түзгөн Мамбеткары Абдыкерим. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 2011.
29. Ханзуча-кыргызча сөздүк. Түзгөн Кармыштегин Макелек Өмүрбай уулу. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1999.
30. Ханзуча-кыргызча сөздүк. Түзгөн Кармыштегин Макелек Өмүрбай уулу. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1999.
31. Ханзуча-кыргызча сүйлөшүү. Түзгөндөр Амантур Абдырасул, Ху Ыррүй. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1994.
32. Ханзуча-кыргызча тил илими сөздүгү. Түзгөн Жылдыз Амантур. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1995.
33. Ханзуча-кыргызча учур техникасы чакан сөздүгү. Түзгөндөр Мамбеткары Абдыкерим, Калмурат Турсунбай. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 2012.
34. Ханзуча-кыргызча физика чакан сөздүгү. Түзгөндөр Мамбеткары Абдыкерим, Абдымам Турсуналы. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 2012.
35. Ханзуча-кыргызча химия чакан сөздүгү. Түзгөндөр Мамбеткары Абдыкерим, Алипжан Турдунияз. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 2012.
36. Ханзуча-кыргызча чакан сөздүк. Түзгөндөр Хужин Хуа, Амантур Абдырасул. Кызыл-Суу кыргыз басмасы. – Артыш, 1987.
37. Кыргыз тилинин синонимдер (маанилеш) сөздүгү. Облустук тил-жазуу комитети тарабынан даярдалган. Кызыл-Суу кыргыз басмасы. – Артыш, 1988.
38. Жуңго кыргыз тилинин орфографиясы. Түзгөн Гапар Токоев. – Артыш, 1957.
39. Кыргыз жазуу эрежеси. Түзгөн Абдыкадыр Токторов. – Артыш, 1980.
40. Кыргыз жазуусунун алипбеси жана кыргыз адабий тилинин жазуу эрежеси. Түзгөн Макелек Өмүрбай. Кызыл-Суу кыргыз басмасы. – Артыш, 1983.
41. Кыргыз жазуусунун эмила сөздүгү (7 миң сөз). Түзгөн Макелек Өмүрбай. Кызыл-Суу кыргыз басмасы. – Артыш, 1986.
42. Кыргыз жазуусунун эмила эрежеси. Түзгөн Макелек Өмүрбай. – Артыш, 1988.
43. Кыргыз жазуусунун эмила сөздүгү (57 миң сөз). Түзгөн Макелек Өмүрбай. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1989.